

Dr hab. Aleksandra Grzymała-Kazłowska, prof. ucz.
Wydział Socjologii
Uniwersytet Warszawski

26 lutego 2025 r.

Recenzja

pracy doktorskiej Tomasza Lidzbarskiego pt. *Z Polski na greckie wyspy. Antropologiczne studium integracji polskich migrantów osiedleńczych na Wyspach Jońskich*, napisanej w Szkole Doktorskiej Nauk Humanistycznych i Społecznych Uniwersytetu Gdańskiego pod kierunkiem dra hab. Grzegorza Piotrowskiego, prof. ucz. oraz dr Aleksandry Wieruckiej

Ogólne uwagi o pracy

Przedłożona rozprawa podejmuje dotychczas niezgłębianą, choć budzącą zainteresowanie tematykę adaptacji i osiedlania się polskich migrantów na Wyspach Jońskich w Grecji. O tej liczącej minimum kilkuset osób zbiorowości, mimo jej względnego osadzenia i widoczności w Grecji, brak nie tylko prac akademickich, ale i publikacji popularnonaukowych.

Docenić należy sam wybór unikalnego tematu badań oraz niezwykle gruntowne i wieloaspektowe badanie terenowe przedstawione w rozprawie. Praca prezentuje imponujące rozmachem i stopniem pogłębienia, wielomiesięczne studium empiryczne Autora poprzedzone jego kilkuletnim doświadczeniem pracy i życia na Wyspach Jońskich. Badania Tomasza Lidzbarskiego wypełniają lukę w wiedzy dotyczącej najnowszych migracji z Polski do Grecji, szczególnie jej wyspiarskiej części różniącej

się znacznie od obszaru stałego lądu, zwłaszcza dużych miast. Przegląd literatury wykonany przez Autora wskazuje, że po 2012 roku nie wykonano żadnych badań dotyczących polskich migrantów w Grecji. Rozprawę należy uznać za ambitną badawczo i solidnie wykonaną pracę.

Konstrukcja i struktura rozprawy

Przedstawiona do recenzji rozprawa jest bardzo obszernym opracowaniem liczącym 533 stron, które zyskałoby na pominięciu czy skondensowaniu niektórych fragmentów, w tym mniejszej szczegółowości w prezentowaniu niektórych zagadnień teoretycznych i partii stanowiących kontekst dla właściwej analizy (np. historyczne związki Polaków i Greków, opis Wysp Jońskich). Główna część rozprawy liczy 497, podczas gdy ostatnie 36 stron zajmuje bibliografia prac naukowych, lista aktów prawnych, wykaz stron internetowych, utworów filmowych i muzycznych oraz spis ilustracji, map, tabel, wykresów i streszczenie w języku angielskim. Szkoda, że brakuje załączników z wywiadem kwestionariuszowym oraz wykazu wywiadów pogłębionych z krótkimi charakterystykami rozmówców.

Struktura pracy jest czytelna, a układ części logiczny. Praca, poza wstępem i zakończeniem, podzielona została aż na 12 rozdziałów.

Rozdział pierwszy stanowi ogólne wprowadzenie do problematyki migracji zawierając definicje migracji, informacje o skali i znaczeniu migracji w obecnym świecie, przegląd typów i przyczyn migracji oraz przegląd wybranych teorii migracji. W rozdziale drugim zaprezentowane jest pojęcie integracji – jego wieloznaczność, czynniki wpływające na integrację, wymiary integracji, odniesienie integracji do pokrewnych pojęć oraz najnowsza krytyka pojęcia integracji.

Następnie znajdują się trzy rozdziały kontekstualne. Rozdział trzeci dotyczy historii relacji polsko-greckich oraz migracji Polaków do Grecji, ich funkcjonowania, percepcji oraz badań im poświęconych. W czwartym rozdziale przedstawiona została charakterystyka Wysp Jońskich pod względem geograficzno-przyrodniczym, historycznym, demograficznym, gospodarczym i społeczno-kulturowym. Z kolei

rozdział piąty zawiera prezentację różnorodnych historycznych śladów polskiej obecności na Wyspach Jońskich (w odniesieniu do tak różnych grup jak rycerze, żołnierze, jeńcy, pielgrzymi, arystokraci i posłowie, artyści, duchowni, podróżnicy i badacze itp.).

W rozdziale szóstym została przedstawiona metoda badań z ciekawym wprowadzeniem o odkrywaniu terenu i ewolucji formowania się problemu badawczego pracy, a także informacje o badanej grupie, miejscu i czasie badań, technikach i narzędziach zastosowanych w studium, dokumentacji i zabezpieczeniu danych, analizie i interpretacji zebranego materiału oraz trudnościach, wyzwaniach etycznych i autorefleksji badacza.

Część empiryczną rozpoczyna rozdział siódmy oferujący ogólną charakterystykę Polaków na Wyspach Jońskich (uwzględniającą liczebność, płeć, wiek, stan cywilny, okres migracji, miejsca pochodzenia, wykształcenie i przyczyny migracji). W kolejnych rozdziałach zaprezentowane są różne wymiary integracji. Rozdział ósmy skupia się na integracji prawno-instytucjonalnej (statusie prawnym polskich migrantów, procesach ich naturalizacji, aktywności politycznej i organizacjach etnicznych oraz korzystaniu z greckich instytucji). Rozdział dziewiąty dotyczy integracji ekonomicznej i koncentruje się na aktywności Polaków na lokalnym rynku pracy, ich sytuacji materialnej i aktywności ekonomicznej oraz integracji w obliczu negatywnych czynników, takich jak konsekwencje kryzysu gospodarczego czy sezonowość pracy turystycznej. W rozdziale 10 znajdują się informacje na temat przestrzennego wymiaru integracji (w tym kwestie rozproszenia Polaków), warunków mieszkaniowych migrantów, rozumienia przez nich idei domu oraz kwestie mobilności/zakorzenia/integracji. Szczególnie interesujący rozdział 11 prezentuje integrację w wymiarze społecznym w kontekście relacji migrantów ze społeczeństwem przyjmującym, innymi polskimi migrantami, polskim społeczeństwem oraz podejmuje zagadnienie transnarodowych sieci społecznych. W rozdziale 12 omawiana jest integracja w wymiarze kulturowo-tożsamościowym, na którą składa się analiza relacji migrantów w stosunku do kultur narodowych, porównanie wyobrażeń z percepcją kultury lokalnej, style życia migrantów, analiza postaw i praktyk językowych oraz religijnych, identyfikacje narodowe i typy walencji kulturowej oraz prezentacja „mini-światów” Polaków na Wyspach Jońskich.

Pochwały wymaga bardzo klarowny język pracy, wciągający styl oraz imponująca liczba przypisów.

Ocena zawartości pracy

Praca stawia sobie za cel zbadanie uwarunkowań, przyczyn, przebiegu i charakterystyki migracji Polaków na Wyspy Jońskie oraz analizę adaptacji i osiedlania się polskich migrantów w lokalnych greckich społecznościach. Zamierzenie to zostało zrealizowane z sukcesem.

Pewnym mankamentem pracy jest zbyt długa wprowadzająca część teoretyczna. Jej pewne fragmenty wydają się zbędne lub zbyt szczegółowe z punktu widzenia pytań badawczych rozprawy i kierunku analizy, np. rozróżnienie na migracje wewnętrzne i międzynarodowe, opisy różnych typów migracji, zwłaszcza tych, które nie są relewantne w przypadku prezentowanych badań, jak na przykład te dotyczące migracji przymusowych czy przedstawienie XIX-wiecznych praw migracyjnych Ravensteina. W pewnych miejscach widać zbyt częste odwoływanie się do jednej pracy, autorstwa Czaiki i Reinprechta.

W zasadniczej części teoretycznej rozprawa opiera się na dość klasycznych ramach teoretycznych, w centrum których znajduje się wielowymiarowe pojęcie integracji. W analizie procesów kulturowo-tożsamościowych praca wykorzystuje też kategorie identyfikacji narodowych oraz walencji kulturowej Antoniny Kłoskowskiej. Wartość pracy podniosłoby nieco większe sproblematyzowanie koncepcji integracji, łącznie z odwołaniem się do różnorodnej krytyki tego pojęcia. Ogólnie jednak teoretyczne fundamenty pracy są wystarczające, zwłaszcza jeśli jeszcze weźmie się też pod uwagę nieraz wyjątkowo interesujące węższe koncepcje, które wykorzystywane są podczas analizy. Pracę określić można mianem erudycyjnej, osadzonej w literaturze z różnych dyscyplin, zawierającej też odwołania do klasycznych tekstów tak jak prace wspomnianej Antonimy Kłoskowskiej czy Józefa Chałasińskiego.

Ogólnie rzecz biorąc, metodologiczna część pracy została przygotowana prawidłowo.

Empiryczną podstawę rozprawy stanowi niemal roczne etnograficzne badanie terenowe przeprowadzone w 2022 roku na pięciu największych wyspach archipelagu (Zakintosie, Kefalonii, Itace, Lefkadzie i Korfu). Autorowi udało się nawiązać kontakt z około 300 polskimi migrantami przebywającymi na Wyspach Jońskich. Metodologia badań obejmowała 119 wywiadów pogłębionych oraz 79 wywiadów kwestionariuszowych z polskimi migrantami długookresowymi/osiedleńczymi oraz ich dziećmi, obserwację uczestniczącą, analizę danych zastanych i netnografię.

Główne uwagi do części metodologicznej dotyczą kwestii próby i zagadnień etycznych. Przydałoby się, aby specyficzna struktura próby była poddana większej refleksji w kontekście analizy, np. dysproporcje między kobietami i mężczyznami (104 kobiet i 15 mężczyzn), 102 wywiady z pierwszego pokolenia, 11 z pokolenia półtora, a 6 z drugiego pokolenia. W pracy nie ma informacji czy badanie uzyskało zgodę etyczną jakiejś nadzorującej komisji, co jest coraz częściej wymaganą praktyką. Brakuje też szczegółowszej informacji na temat obserwacji, np. jaki miały charakter i jakie wiązały się z tym wyzwania etyczne.

Część prezentująca wyniki empiryczne ma spójną i logiczną strukturę. Przedstawia wielowymiarową i na ogół pogłębioną analizę. Na pochwałę zasługuje krytyczne zestawianie narracji uczestników badania z wiedzą Autora pochodzącą z obserwacji i własnych doświadczeń życia na archipelagu.

O ile nieco brakuje bardziej pogłębionej problematyzacji pojęcia integracji jako kategorii teoretycznej, niedosyt znika podczas zapoznawania się z podejściem badawczym zastosowanym w pracy i przedstawionymi analizami empirycznymi. Autor akcentuje, że zamiast poprzestać na dwubiegunowym modelu integracji kulturowej, biorącym pod uwagę uczestnictwo migrantów w kulturze społeczeństwa przyjmującego i podtrzymywanie własnej kultury jako dwa zasadnicze i oddzielne procesy, koncentruje się on na zrozumieniu wielowymiarowości badanych zjawisk z przenikaniem się powiązań narodowych, lokalnych, transnarodowych i transkulturowych.

Szczególnie cenna jest próba pokazania różnicowań w obrębie badanej zbiorowości, np. wynikających z różnic genderowych czy pokoleń migracyjnych (choć trzeba pamiętać o wspomnianym wyżej zastrzeżeniu dotyczącym struktury próby).

Interesujące są obserwacje i interpretacje dotyczące różnic między płciami, które wiążą się z tym, że migrantom z Polski trudniej jest zdobyć pożądany status społecznego, a życie w Grecji może częściej wywoływać w nich poczucie zagrożenia dla ich tożsamości płciowej, co prowadzi do rzadszego osiedlania się mężczyzn z Polski na greckiej ziemi oraz mniej liczne w ich przypadku polsko-greckie związki.

W pracy występuje kilka szczególnie ciekawych wątków. Należy do nich przedstawienie zmiany sytuacji polskich migrantów na Wyspach Jońskich w kontekście szerszych przemian, takich jak okres prosperity w latach 1990., kryzys w 2008 i jego następstwa, wejście Polski do Unii Europejskiej i otwarcie greckiego rynku pracy dla migrantów z Polski czy rozwój polskiej turystyki w Grecji. Dysertacja rzuca światło na niedoceniane dotychczas w badaniach migracyjnych czynniki wpływające na adaptację i strategie migrantów, takie jak kulturowe wyobrażenia o kraju przyjmującym czy uwarunkowania geograficzno-praktyczne (np. prowincjonalny charakter wyspiarskiej Grecji, ograniczenia transportowe, morska izolacja, rozproszenie i ograniczenia w życiu społeczności migranckiej). Tomasz Lidzbarski stawia tezę, że główne wyzwania stojące przed polskimi migrantami nie wynikają z ich migranckiego statusu, ale są przede wszystkim związane z charakterystyką zamieszkiwanego miejsca i zbieżne z problemami lokalnej społeczności.

Innym interesującym zagadnieniem jest patrzenie na badaną migrację z perspektywy wyboru stylu życia w ramach czego migracja do Grecji widziana jako przenosiny z miasta na wieś oraz podkreślone są pozaekonomiczne motywacje migracji (takie jak wyobrażony „grecki” styl życia, cieplejszy klimat i piękne otoczenie przyrodnicze).

Wysoce frapujące są rozważania na temat obcości/inności w relacjach z Grekami, jak też z innymi Polakami (tymi w Polsce i polskimi turystami), a także innymi migrantami (np. Albańczykami, wobec których polscy migranci przejmują lokalne uprzedzenia, co może pełnić rolę dowartościowującą ich tożsamość w obliczu poczucia, że nigdy nie uzyskają pełnego uznania w greckim społeczeństwie). Jak zauważa Autor, przestrzeń otaczająca badanych migrantów pełna jest polskich symboli narodowych (polskie flagi, polskojęzyczne karty dań, oferty i szyldy) w efekcie intensywnie rozwijającej polskiej turystyki, a nie polonijnej (skądinąd wątej) wspólnotowości. Co więcej, obecność polskiego języka i zamieszkiwanie archipelagu

przez polskich migrantów wywołuje ambiwalencję wśród turystów - doceniane ze względów praktycznych rodzi też negatywne odczucia, bowiem narusza u turystów pragnienie doświadczania autentyczności i przeczy idealizacjom dotyczącym greckiej kultury. Praca interesująco pokazuje różne mechanizmy kulturowego i językowego zawstydzenia. Nie tylko na skutek autorefleksji migranci dostrzegają ubożenie i hybrydyzację repertuaru swoich praktyk kulturowych i czasem zmagają się z poczuciem winy z powodu braku/niedostatecznego przekazania kultury polskiej potomstwu (np. w związku z naciskami greckich rodzin, by polskie matki nie używały polskiego), ale ich polskość doznaje też upokorzenia w kontakcie z polskimi turystami. Równocześnie uzyskane wyniki wskazują na wzrost wartości języka polskiego jako kapitału w biznesie i jego rewitalizację dzięki kontaktom z polskimi turystami. Autor przedstawia język polski jako „kompas” i zasób, w tym sekretny kod i rodzaj azylu.

Tomasz Lidzbarski wyróżnia cztery typy konstruowania pojęcia domu przez badanych: polski, grecki, mobilny i nieokreślony oraz związane z tym style budowania więzi z miejscem, które migranci utożsamiają jako dom: pojedyncze, podwójne, kosmopolityczne i ambiwalentne korespondujące z typami walencji kulturowej Antoniny Kłoskowskiej.

Korzystne dla pracy byłoby podjęcie, rozwinięcie lub pogłębienie niektórych istotnych wątków, np. aktywności społecznej migrantów, ich relacji z innymi migrantami (nie-Polakami), funkcjonowania w przestrzeniach transnarodowych. Brakuje też refleksji nad różnicami w adaptacji i osiedlaniu związanymi z wiekiem migrantów/fazą cyklu życia.

Dodatkowe uwagi szczegółowe

Poniżej zamieszczam wykaz bardziej szczegółowych uwag:

s. 18. Sprostowania wymaga informacja o minimalnym trzymiesięcznym czasie pobytu zagranicznego, aby wg zaleceń ONZ można było określić go mianem migracji. Tymczasem według najnowszych zaleceń tej organizacji za migrację przyjmuje się przemieszczenie związane z zamieszkiwaniem na okres co najmniej 12 miesięcy, a nie trzech jak było wcześniej (por. Anacka, Okólski 2023),

- s. 60. Charakterystyki heterogeniczności lub homogeniczności zawodowej enklaw wydają się pomieszane,
- s. 65. Fragment o eurosieroctwie zdaje się nie tylko zbędny, ale i kontrowersyjny ze względu na publicystyczne (zbyt upraszczające) ujęcie tego zagadnienia,
- s. 72. Następujący fragment jest niejasny: „Ważne jest również, czy istnieją środki masowego przekazu prezentujące sprawy mniejszości narodowych lub etnicznych oraz czy w przestrzeni publicznej obchodzone są etniczne święta. Weryfikacji wymagają ponadto możliwości dzielenia się przez migrantów ojczystymi tradycjami ze społeczeństwem przyjmującym.”,
- s. 80. Odwołanie do koncepcji superróżnorodności wydaje się zbyteczne, co potwierdza zresztą sam Autor stwierdzając, że nie znajduje ona zastosowania w odniesieniu do analizowanych badań,
- s. 83. Podrozdział „Integracja w badaniach antropologicznych” jest zbyt krótki, nie jest jasny jego cel i funkcja w pracy,
- s.110. Niejasne (dyskusyjne) wydaje się stwierdzenie, że „Standard zamieszkania Polaków w 2011 roku nie odbiegał znacząco od większości greckiego społeczeństwa, które częściej zamieszkiwało jednak domy wolnostojące i mieszkania o nieco pokaźniejszym metrażu (między 70 a 120 metrów kwadratowych), wyższym standardzie i większej liczbie pokoi (trzy lub cztery).”,
- s. 193. Niejasne jest stwierdzenie o „chęci nadania studium waloru reprezentatywności”,
- s. 203. Niepokój wywołuje opis przechowywania danych „Dbałem również o odpowiednie zabezpieczenie wszystkich plików. Przechowywałem je na dysku komputera i katalogowałem, oznaczając czas i miejsce rozmowy oraz dane mojego rozmówcy.” Ze względu na poufność i konieczność ochrony tożsamości uczestników pliki nie powinny zawierać danych rozmówców,
- s. 210. Stwierdzenie „W toku prowadzonych przeze mnie badań terenowych w 2022 roku udało mi się ustalić, że Wyspy Jońskie zamieszkuje 301 migrantów osiedleńczych polskiego pochodzenia” powinno zostać zmodyfikowane, że udało się ustalić, że Wyspy Jońskie zamieszkuje przynajmniej 301 migrantów, gdyż nie można

wykluczyć, że Autor nie dotarł do wszystkich Polaków zamieszkujących pięć badanych wysp,

s. 226. Przy tak małych pod próbach jak w drugim pokoleniu czy pokoleniu półtora nie powinno się podawać procentowych rozkładów, np. tutaj dotyczących stanu cywilnego (wykres 9),

s. 257. W tym miejscu ujawnione zostają nie tylko dane osobowe i identyfikujące charakterystyki opisywanego małżeństwa polskich migrantów, ale i fakt, że mogli uzyskać szybką naturalizację dzięki temu, że ich pracodawcą był jeden z byłych premierów Grecji, którego nazwisko pada w treści dysertacji,

s. 287. Wątpliwości budzi, że mimo anonimizacji innych uczestników badania, w pracy pojawia się dane imienne właścicieli biura podróży Zante Magic Tours1051,

s. 300. Nie jest jasne stwierdzenie: „Sprawne odnalezienie się migrantów w realiach gospodarczych kraju goszczącego uznaje się w badaniach migracyjnych za dowód owocnej integracji w wymiarze ekonomicznym”,

s. 309-311. Występują tam zbyt długie cytaty/jest za dużo cytatów (też na s. 356-357, 359, 369-370),

s. 349. Bak jaśniejszego ustosunkowania się do negatywnych stereotypów badanych na temat Albańczyków,

s. 395. Autor odwołuje się imiennie do rozmowy z założycielką facebookowej grupy przytaczając jej słowa. Brakuje informacji o wyłączeniu z anonimizacji określonych przypadków oraz tego przyczynach i warunkach,

s. 397. Występuje podobny jak wyżej przykład, gdy Autor pisze imiennie o informacjach uzyskanych z wywiadu z założycielką profilu i autorką przewodnika po jednej z wysp.

Konkluzja

Wymienione wyżej uwagi krytyczne nie podważają wartości dysertacji jako całości. Rozprawa Tomasza Lidzbarskiego jest niewątpliwie cenną analizą wnoszącą nową wiedzę do stanu badań, zwłaszcza ze względu na przeprowadzone wielowymiarowe

i pogłębione badania polskich migrantów w wyspiarskim greckim kontekście. Autor zastosował adekwatne podejście badawcze oraz wykonał wielomiesięczne badania etnograficzne, które ukazały Jego odpowiedni warsztat teoretyczno-metodologiczny oraz kompetencje w zakresie organizacji i realizacji złożonych przedsięwzięć badawczych, a także opracowania i analizy danych.

Odnosząc się do wymagań dotyczących rozprawy doktorskiej, która powinna stanowić oryginalne rozwiązanie problemu naukowego oraz wykazywać odpowiednią wiedzę doktoranta, a także pokazywać jego umiejętność samodzielnego prowadzenia pracy naukowej, stwierdzam, że recenzowana praca doktorska spełnia te kryteria. W pracy podjęto ciekawy problem badawczy, który został odpowiednio skonceptualizowany. Rozprawa ma oryginalny charakter, spełnia wymogi pracy naukowej i potwierdza umiejętności badawcze Autora. Z tego względu uważam, że należy dopuścić do dalszych etapów postępowania w przewodzie doktorskim.

Aleksandra Grymala-Kanowska